

DOI 10.18524/2304-1587.2019.1(34).170643
УДК 347.5.05(477:73)

Ю. Є. Борисова

аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра цивільно-правових дисциплін
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ТА США

Стаття містить аналіз основних положень цивільного права України та США про підстави виникнення деліктних зобов'язань. Оскільки у цивільному праві обох країн поняття деліктного зобов'язання пов'язане з поняттям деліктної відповідальності, визначається співвідношення вказаних понять.

Акцентується увага на особливостях виникнення окремих видів деліктних зобов'язань, зумовлених специфікою регулювання деліктних відносин у деяких штатах США.

Ключові слова: делікт, деліктне зобов'язання, деліктна відповідальність, юридичний факт, правопорушення.

Постановка проблеми. У сучасній юридичній науці все більшого значення набувають порівняльно-правові дослідження, предметом яких є особливості правового регулювання окремих видів суспільних відносин у різних країнах. Значний інтерес становлять наукові праці, в яких досліджуються правові явища та інститути, що належать до різних правових сімей.

Стаття 15 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) закріплює право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства [12].

Одним із найефективніших цивільно-правових засобів захисту прав та інтересів особи є відшкодування шкоди (збитків), що здійснюється в рамках охоронних цивільних правовідносин, до яких належать і деліктні зобов'язання.

Сучасне цивільне право переважної більшості країн світу під впливом глобалізації зазнає певних змін. Не є винятком і деліктне право (як частина цивільного права). Проте, на відміну від інших сфер цивільно-правового регулювання, норми, що регулюють відшкодування шкоди, як правило зберігають особливості, сформовані в окремих країнах протягом тривалих історичних періодів. Зазначене твердження є справедливим як щодо деліктного права України, так і щодо деліктного права США.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що охоплюються предметом даного дослідження, вивчали такі науковці-правознавці, як Н. Ю. Голубєва, С. Д. Гринько, І. С. Канзафарова, Т. С. Ківалова, О. О. Отраднава, С. В. Соловйова, Р. Б. Шишка та ін.

Метою даної статті є визначення підстав виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України та США, а також з'ясування їх особливостей.

Вклад основного матеріалу. Незважаючи на відмінність методологічних підходів до визначення поняття цивільно-правової відповідальності (на що у своїй докторській дисертації звертала увагу І. С. Канзафарова [4, с. 86]), як у цивільному праві України, так і у цивільному праві США поняття деліктної відповідальності пов'язується із поняттям деліктних зобов'язань.

Так, наприклад, О. О. Отрадна звертає увагу на те, що поняття «зобов'язання із заподіяння шкоди» та категорія «відповідальність за заподіяння шкоди» в літературі та на практиці часто застосовуються як тотожні. Це отримало відображення і в ЦК України, глава 82 якого має назву «Відшкодування шкоди», а перша стаття цієї глави (1166) присвячена загальним підставам відповідальності за заподіяну шкоду [5, с. 61].

На думку О. О. Отраднової, «оскільки ми розглядаємо правовідношення, що виникає внаслідок заподіяння шкоди, через поняття “зобов'язання”, логічно було б і поняття «цивільно-правова відповідальність» розглядати саме через призму зобов'язання. Зокрема, деліктна відповідальність – це частина змісту деліктного зобов'язання, а саме – це обов'язок відповідальної особи відшкодувати потерпілому заподіяну шкоду. Якщо йдеться про заподіяння моральної шкоди, доречним буде застосування терміна “компенсувати” замість “відшкодувати”. Обов'язок відповідальної особи забезпечується державним примусом, тобто в разі невиконання обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду добровільно, відповідальна особа може бути примушена до його виконання в судовому порядку. Отже, цивільно-правову деліктну відповідальність можна визначити як забезпечений державним примусом обов'язок відповідальної особи відшкодувати (компенсувати) заподіяну потерпілому шкоду» [5, с. 63].

Як бачимо, О. О. Отрадна розглядає деліктну відповідальність як «частину змісту деліктного зобов'язання». Але таку наукову позицію поділяють не всі вітчизняні науковці.

Так, наприклад, Р. Б. Шишка звертає увагу на те, що існує потреба «розмежування виконання деліктного зобов'язання та власне цивільно-правової відповідальності, що, на жаль, так і не проведено у главі 82 ЦК України» [13, с. 208]. Зазначена глава називається «Відшкодування шкоди», хоча більш правильною була б назва «Відшкодування збитків і шкоди», а в її основній ст. 1166 ЦК України вже йдеться саме про «відповідальність» за заподіяння шкоди. «У гл. 82 ЦК України від назви глави до її основної статті відбулася якісна зміна сутності правовідношення, і воно змінило свою властивість із деліктного зобов'язання одразу до відповідальності, що принаймні потребує додаткового обґрунтування чи нового теоретичного підґрунтя» [13, с. 212].

Враховуючи вищезазначене, Р. Б. Шишка акцентує увагу на тому, що «розробники проекту ЦК і законодавці розцінювали ці відносини так само як і при прийнятті ЦК Української РСР 1963 р., де відшкодування шкоди було передбачено гл. 40 ЦК УРСР як відповідальність. Тим була повторена принципова помилка, яка полягає у тому, що у разі, коли деліквент добровільно відшкодує збиток чи компенсує моральну шкоду, то він вважається підданим цивільно-правовій відповідальності. Іншими словами, він сам себе засудив (цивільно-правова, як будь-яка інша відповідальність, виходить від держави), привів її у виконання, що належить до виключної компетенції держави і, що саме цікаве, застосував сам до себе примус.

Недоречність чи помилковість такої конструкції більш чим очевидна і це потребує виправлення» [13, с. 212].

Наведені вище думки є яскравим свідченням дискусійності питання про поняття цивільно-правової відповідальності в цілому і деліктної відповідальності як її виду зокрема. Поряд із цим, ми бачимо, що у будь-якому разі між поняттями «деліктна відповідальність» та «деліктне зобов'язання» існує зв'язок, який проявляється в тому числі й у підставах деліктної відповідальності та підставах виникнення деліктних зобов'язань.

Варто зазначити, що при дослідженні поняття та підстав виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України вітчизняні науковці часто звертаються до положень римського приватного права, що цілком логічно, враховуючи значення останнього для формування основних інститутів цивільного права країн романо-германської правової сім'ї.

Так, вітчизняний цивіліст С. Д. Гринько констатує, що «найпершими зобов'язаннями римського приватного права з часу їх виникнення були делікти. Це пов'язано з тим, що в стародавні часи держава взагалі переважно не втручалася у відносини між приватними особами. Захист своїх інтересів був справою самих потерпілих» [3, с. 170].

Делікт у римському праві – це протиправна дія, правопорушення. Залежно від наслідків, пов'язаних із деліктами, останні поділялися на публічні (*delicta publica*) і приватні (*delicta privata*). Публічні делікти порушували інтереси держави в цілому і були підвідомчі кримінальному суду. Приватні делікти кваліфікувалися як замах на інтереси тільки приватних осіб і розглядалися цивільним судом. При цьому грошові штрафи, на стягнення яких були спрямовані позови в останньому випадку, надходили потерпілому і стягувалися в загальному порядку, встановленому для вирішення майнових спорів. У тому ж порядку розглядалися і справи про ті *delicta privata*, за які у найдавніші часи передбачалось тілесне покарання [7, с. 489-503].

Необхідно звернути увагу на те, що у Стародавньому Римі чітко розмежування деліктів на публічні та приватні відбулося лише у період імперії. До того часу «суворої різниці між ними не проводилося» [3, с. 172].

С. Д. Гринько, посилаючись на думку Н. Рождественського [8, с. 285], стверджує, що в «етимологічному розумінні слово *delictum* означає будь-яке недозволене діяння, яким порушується звичайне чуже право, і в цьому діянні можна звинуватити винного на тій підставі, що він його вчинив умисно (*dolose*) або внаслідок протизаконної необережності (*culpose*)» [3, с. 172].

«Джерелом зобов'язань» були лише приватні делікти. Але це відбулося лише тоді, коли законом було заборонено помсту. Після цього приватне правопорушення вже не мало іншого наслідку, ніж відшкодування збитків, на відміну від публічного, що переслідувалося державою та передбачало публічність покарання [3, с. 173-174].

І. Б. Новицький та І. С. Перетерський акцентують увагу на тому, що, незважаючи на те, що з часів Законів XII таблиць і до періоду імперії римська система приватних деліктів зазнала значних змін, і вироблені претором і юристами положення поступово пом'якшили казуїстичний характер найдавнішого права в цій галузі, проте римське право ніколи не виробило загального принципу, у силу якого підлягало б відшкодуванню будь-яка майнова шкода, заподіяна протиправною дією. Навпаки, діяння визнава-

лося деліктом лише при існуванні відповідної особливої норми про даний рід діянь, – якщо воно було віднесено до числа деліктів законом або преторським правом [7, с. 489-503].

На відміну від римського приватного права, сучасне деліктне право України ґрунтується на принципі генерального делікту. І це є істотною відмінністю правового регулювання деліктних відносин у Стародавньому Римі та у сучасній Україні. Але, на нашу думку, можна помітити явну схожість підходів до регулювання деліктних відносин у Стародавньому Римі та у США.

Як відомо, інститут деліктних зобов'язань (практично у незмінному вигляді) був реципований у цивільне право США з англійського права, де свого часу була сформована так звана «сингулярна система деліктів», що охоплювала велику кількість цивільних правопорушень з різним фактичним складом. Але, як вірно зазначає С. В. Соловйова, вже на початку ХХ ст. ця система не відповідала потребам розвитку економічних відносин. Суди не могли забезпечити захист і охорону прав учасників цивільних правовідносин без розширеного тлумачення і застосування старих деліктів до нових конфліктних ситуацій, що виникали в економічній дійсності, яка змінювалась. Поряд із цим, у США відбувався процес розвитку законодавчої сфери регулювання відносин із завдання шкоди та поступового зменшення ролі норм загального права у регулюванні деліктних відносин. А це, своєю чергою, сприяло пошукам єдиних критеріїв і узагальнюючого визначення поняття деліктних зобов'язань [9, с. 120]. Хоча необхідно зазначити, що у підсумку таке загальне визначення не було розроблено. Не наводиться воно й у Зводі деліктного права США [1].

Російський науковець С. В. Соловйова пояснює це тим, що історично поняття правопорушення було розроблено для цілей кримінального переслідування, а фундаментальних наукових праць з теорії права (в силу нерозвинутості цієї галузі юридичних знань в Англії та США) не існувало. Це призвело до того, що розмежування понять «злочин» та «цивільне правопорушення» здійснювалось лише судами. На кримінально-правове походження делікту вказує і те, що до цього часу збереглись однакові назви деяких деліктів і кримінальних злочинів (наприклад, «battery» – завдання тілесних ушкоджень) [9, с. 121].

Але у сучасному праві США існує чітке розмежування злочинів та деліктів. Яскравим свідченням цього є правило, згідно з яким у США, на відміну від багатьох інших країн, цивільно-правовий позов про відшкодування шкоди не може бути приєднаним до кримінальної справи. Потерпілий має пред'явити окремий цивільний позов [6, с. 692].

На відміну від цивільного права США, в Україні (як і в інших країнах, що утворилися після розпаду колишнього Радянського Союзу) проблематика підстав цивільно-правової відповідальності в цілому і деліктної відповідальності як її виду зокрема, так само як і підстав виникнення деліктних зобов'язань, ретельно вивчалась науковцями-правознавцями. Проте до цього часу окремі аспекти зазначеної проблематики, як і раніше, мають дискусійний характер. Значною мірою це зумовлено дискусійністю та неоднозначним розумінням поняття цивільно-правової відповідальності як такої (і деліктної – як виду останньої), про що вже зазначалось вище.

Так, Р. Б. Шишка, виходячи з того, що у Главі 82 ЦК України по суті отожднюється деліктне зобов'язання та деліктна відповідальність, вка-

зує на те, що «перше може бути виконане <...> добровільно і це не є цивільно-правовою відповідальністю», яка «може бути покладена тільки судом і виконана державною виконавчою службою» [10, с. 850]. На його думку, «для переростання деліктного зобов'язання у деліктну відповідальність <...> потрібна додаткова умова, яка є накопичувальним юридичним складом», що охоплює низку юридичних фактів, починаючи від «звернення потерпілого чи інших управнених осіб у суд з позовом про притягнення до цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди і примусове її відшкодування» і закінчуючи примусовим виконанням «рішення про притягнення до цивільно-правової відповідальності органом Державної виконавчої служби України» [10, с. 850-851].

Вважаємо, що наведена вище думка Р. Б. Шишки в цілому вписується в існуючі теоретичні уявлення про момент виникнення правоохоронних відносин, згідно з якими «єдиним фактором, що забезпечує трансформацію початкового правового зв'язку, який виникає з моменту вчинення правопорушення, у «повноцінні» правоохоронні відносини, є початок здійснення суб'єктами (юрисдикційним органом і правопорушником) дій, спрямованих на реалізацію їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків» [14, с. 31-34]. Проте у даному разі необхідно враховувати, що ці уявлення в цілому відображають особливості виникнення охоронних правовідносин у публічно-правовій сфері, а не приватно-правовій, де можливе добровільне виконання обов'язку з відшкодування шкоди. А отже, наведене вище твердження Р. Б. Шишки потребує додаткової аргументації.

Хоча в цілому Р. Б. Шишка поділяє позицію інших вітчизняних цивілістів, згідно з якою всі зобов'язання (у тому числі деліктні) виникають з підстав, встановлених ст. 11 ЦК України, які за своєю природою є юридичними фактами. Виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди ґрунтується на факті завдання цієї шкоди. «Оскільки завдана шкода може мати майновий характер чи бути тільки моральною, то згідно з п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК припускається два різновиди підстав виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди: а) завдання майнової (матеріальної) шкоди; б) завдання моральної шкоди іншій особі. Таким чином, підставами виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди визнаються факти завдання шкоди майну фізичної або юридичної особи чи завдання моральної шкоди» [11, с. 488].

Як бачимо, за законодавством України підставами виникнення деліктних зобов'язань є певні юридичні факти. Аналогічне твердження буде справедливим і щодо підстав виникнення деліктних зобов'язань за правом США.

При цьому необхідно враховувати, що у цивільному праві обох країн факт завдання шкоди має юридичне значення і, відповідно, стає підставою для виникнення зобов'язання відшкодувати шкоду лише тоді, коли він відповідає певним вимогам, які називаються «умовами відшкодування шкоди». У деліктному праві США ще використовується термін «ознаки делікту».

У цивільному праві України зазначені умови поділяються на загальні та спеціальні. Загальними є: протиправність поведінки, наявність шкоди, причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою, наявність вини. Їх наявність, за загальним правилом, вимагається завжди (хоча закон встановлює і винятки, зокрема – щодо наявності вини). Спеціальні

умови є додатковими до загальних. Їх наявність вимагається лише у встановлених законом випадках.

У цивільному праві США загальними умовами є: зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, наявність шкоди, причинний зв'язок між зазначеною поведінкою і шкодою, наявність вини, караність поведінки.

Що стосується «спеціальних умов» («ознак делікту»), то у США, де існує сингулярна система деліктів, саме вони визначають особливості того чи іншого делікту. Крім того, варто зазначити, що у США від наявності певних умов залежить віднесення делікту до того чи іншого виду. Так, наприклад, залежно від ступеня вини заподіювача шкоди, делікти поділяються на умисні, скоєні з необережності та такі, що передбачають відповідальність без вини. Незважаючи на відносну «нерозвиненість» теорії цивільного права у США (порівняно з Україною), американські фахівці здійснювали спроби сформулювати загальне визначення поняття «делікт», яке б містило конститутивні ознаки, властиві всім видам деліктів. Але ці спроби виявилися марними, оскільки в американському деліктному праві не існує єдиної доктрини всіх цивільних правопорушень. Хоча у законодавстві окремих штатів закріплено певні узагальнені поняття.

Так, наприклад, у Цивільному кодексі штату Каліфорнія (далі – ЦК Каліфорнії) закріплено загальне визначення поняття цивільного правопорушення, згідно з яким деліктом є порушення обов'язку, що виник не з договору. За порушення обов'язку, що виник не з договору, мірою відшкодування, крім випадків, де цим кодексом прямо встановлено інше, є сума, що компенсує всю шкоду, безпосередньо завдану таким порушенням, незалежно від того, є вона очікуваною чи ні (§ 3333) [2]. Крім того, необхідно звернути увагу на те, що § 3281 ЦК Каліфорнії закріплює право будь-якої особи вимагати відшкодування завданої їй шкоди неправомірними діями чи бездіяльністю [2].

Існування в одному кодексі двох наведених вище норм права є свідченням того, що у Каліфорнії встановлена змішана система деліктних зобов'язань, яка поєднує принцип генерального делікту та деліктну відповідальність за завдання шкоди у кожному конкретному випадку. Така система властива ще кільком штатам, але у цілому, як вже зазначалось, у США традиційно застосовується сингулярна система деліктів.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що, незважаючи на певні відмінності та особливості правового регулювання деліктних зобов'язань в Україні та США, підставами виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві обох країн є факти завдання шкоди майну фізичної або юридичної особи, або завдання моральної шкоди. При цьому у цивільному праві обох країн факт завдання шкоди має юридичне значення і, відповідно, стає підставою для виникнення зобов'язання відшкодувати шкоду лише тоді, коли він відповідає певним вимогам, які називаються «умовами відшкодування шкоди» (у США – «ознаками делікту»).

Список літератури:

1. Restatement of the Law, Second, Torts: The American Law Institute. URL: https://cyber.harvard.edu/privacy/Privacy_R2d_Torts_.htm (дата звернення: 25.04.2019).
2. The Civil Code of the State of California. URL: <https://law.justia.com/codes/california/2017/code-civ/> (дата звернення: 25.04.2019).

3. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія; за наук. ред. Є. О. Харитоновна. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2012. 724 с.
4. Кандафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. К.: ЦДП НАНУ, 2007. 453 с.
5. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
6. Правовая система США. 3-й выпуск. М.: Новая юстиция, 2007. 1216 с.
7. Римское частное право: учебник / Под ред. И. Б. Новицкого и И. С. Перетерского. М.: Новый Юрист, 1998. 512 с.
8. Рождественский Н. Римское гражданское право: Изложенное по Маккельдею: [в 2 т.]. Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 1830. Т. 2: Особенная часть. 528 с.
9. Соловьева С. В. Основные институты обязательственного права правовой системы США: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2007. 225 с.
10. Цивільне право України: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. У 2 частинах / За ред. проф. Р. Б. Шишки (кер. авт. кол.), ч. 2. Особлива. К.: Ліра-К, 2018. 996 с.
11. Цивільне право України: підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. К.: Юрінком Інтер, 2007. Т. 2. 552 с.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 25.04.2019).
13. Шишка Р. Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (право). 2013. Вип. 2. С. 206-216.
14. Юриста О. Динаміка правоохоронних відносин. Право України. 2001. № 2. С. 31-34.

Стаття надійшла до редакції: 30.04.2019 р.

Ю. Е. Борисова

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра гражданско-правовых дисциплин
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ОСНОВАНИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДЕЛИКТНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ И США

Summary

В статье проведен анализ основных положений гражданского права Украины и США об основаниях возникновения деликтных обязательств. Поскольку в гражданском праве обеих стран понятие деликтного обязательства связано с понятием деликтной ответственности, определено соотношение указанных понятий.

Изучены юридические факты, на основании которых возникают деликтные обязательства. Выявлены особенности возникновения отдельных видов деликтных обязательств, обусловленные тем, что в США, наряду с существованием системы сингулярных деликтов, законодательство отдельных штатов устанавливает и общие нормы, которые могут применяться к любому гражданскому правонарушению.

Ключевые слова: деликт, деликтное обязательство, деликтная ответственность, юридический факт, правонарушение.

Y. E. Borisova

Odesa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Civil Law Disciplines
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odesa, 65058, Ukraine

THE BASES OF OCCURENCE OF DELICTUAL OBLIGATIONS IN CIVIL LAW OF UKRAINE AND THE USA

Summary

In the article the analysis of basic provisions of civil law of Ukraine and the USA about the bases of occurrence of delictual obligations is carried out. As in civil law of both countries the concept of the delictual obligation is connected with a concept of the tort liability, the correlation of the specified concepts is defined.

There are studied the legal facts, on the basis of which delictual obligations occur. There are revealed the features of occurrence of separate types of delictual obligations caused by the fact that in the USA, along with existence of a system of singular delicts, the legislation of separate states establishes also the general norms which can be applied to any civil offense.

Key words: delict, delictual obligation, tort liability, legal fact, offense.